

Inhoud

Inleiding	7
1. Schilfers en scherven	19
2. Brieven schrijven	31
A. De autobiografische novelle	41
3. Tussen stem en tekst	47
4. Paulus van Tarsus	61
5. Een poging	73
6. Clemens van Rome	93
7. Anders leren lezen	103
B. Onder de oppervlakte kijken: de herwonnen tekst	113
8. Paulus opnieuw	119
Nawoord	135
Noten	140

Inleiding

a. Veroveraar en buit

Leven en leer van Paulus vormen onbetwistbaar een belangrijk fundament voor het christendom. Ons geloof is zonder zijn optreden nauwelijks denkbaar. Uitzonderlijk is het dat we uit de vroegste geschiedenis van het christendom een serie brieven bezitten, van Paulus, en enkele berichten over zijn leven door hemzelf. Maar de echtheid van die brieven is omstreden en ook de berichten over zijn leven zijn niet heel betrouwbaar. De eerste helft van zijn leven heette hij Saulus, was een Wetsgetrouwe jood en bekleedde een hoge post in de tempel hiërarchie. In opdracht van de hogepriester vervolgde hij de eerste christenen. Het boek Handelingen wijst hem aan als verantwoordelijk voor de dood van de eerste bloedgetuige, Stephanus. Tijdens een vervolging die zich uitstrekke tot Damascus krijgt hij een openbaring en verandert zijn leven. Aangaande Paulus zijn er drie beslissende momenten: twee tijdens zijn leven en één, het meest beslissende, na zijn dood.

Eerst wordt hij gekenschetst, in het boeiende boek van de Kampense hoogleraar C.J. den Heyer bijvoorbeeld, als een man van twee werelden: de Griekse en de Hebreeuwse. Geboren in een Griekse universiteitsstad, Tarsus, opgegroeid in Jeruzalem en werkzaam in de Griekse wereld: Ephese, Athene en Corinthe. Dat lijkt waar maar is aantoonbaar verernaast. Of Paulus in Tarsus geboren werd, is twijfelachtig. Dat hij geen Attisch beheerste en onbeholpen volks Grieks schreef, is uit zijn brieven klaarblijkelijk. Dat hij geen Grieks retorische opleiding had genoten en zelfs afkerig was van retorica, is ook te merken en wordt twee keer door hem uitdaged onder woorden gebracht. Dat hij de Griekse literatuur, noch de wijsbegeerte kende, of de Griekse levenswijze, is ook aantoonbaar. De authentieke Paulus haalt slechts

joodse geschriften aan: de Wet van Mozes, de psalmen en profeten. Hij is opgegroeid ‘aan de voeten van Gamaliël, in de strengste opvatting van de Wet’ en iedereen in Jeruzalem kende hem ‘van jong af aan’.

Dan wordt vrijwel altijd de bekering op weg naar Damascus als beslissend geschetst. Daar wijst Paulus zelf ook op in zijn brief aan de Galaten. Eén keer, terwijl Lucas in Handelingen er drie keer over vertelt, alle drie de keren op een andere wijze dan Paulus zelf deed. Pas veel later zal hij ook zijn naam veranderen in Paulus en nog later zal de ommekeer in zijn leven beschreven worden als afkeer van het jodendom en de bekering tot het christendom. Maar dat was voor Paulus nog niet aan de orde. Voor en na Damascus is Paulus een Wetsgetrouwe jood, bidt het *Sjama Israel*, gelooft in de Ene en Eeuwige, Jahweh. Hij gelooft in de engelen van Jahweh en, als vele andere Farizeeën, dat de Heer, die hemel en aarde gemaakt heeft, over de grenzen van de dood Zijn almacht kan doen gelden. Dat Hij de engel van de dood wegnemen kan. Dat Hij Zijn Gezalfde zenden zal en Zijn koninkrijk, waar alle joden naar hunkeren, op aarde vestigen zal. Wat er op weg naar Damascus veranderde was het inzicht: de man die aan het kruis werd geslagen en wiens volgelingen ik vervolg, die is toch waarlijk Gezalfde Gods, in Zijn Naam koning van Israël.

Geen van beide, afkomst en bekering, was werkelijk het keerpunt in het leven van Paulus. Dat kwam pas later. Na zijn wisseling van partij, van vervolger naar volgeling, ging hij eerst drie jaren in vrijwillige ballingschap en werd nadien voor vele jaren verbannen uit de geloofsgemeenschappen van Judea en Jeruzalem. Ze kenden hem daar niet dan slechts als degene die hen hardvochtig had vervolgd en laten vermoorden. Pas laat, in de jaren veertig, wordt hij naar Jeruzalem teruggeroepen en krijgt de opdracht zendingswerk te verrichten. Eerst in Antiochië en daarna in de Griekse wereld. In Ephese sticht hij een geloofsgemeenschap maar belandt er ook, twee jaar wellicht, in gevangenschap. In Corinthe lokt

zijn optreden veel strijd uit en tenslotte wordt hij gemolesteerd en moet hij vluchten. Uit Ephese werd hij verbannen en in Jeruzalem wordt zijn leven ernstig bedreigd, drie moord-aanslagen en een samenzwering om hem uit de weg te ruimen. Twee jaar gevangen in Caesarea, twee jaar in Rome. En tenslotte, even buiten Rome en wellicht in het jaar 59, de uitvoering van het doodvonnis, onthoofding. Een leven, lijkt het, volledig op een mislukking uitgelopen, zijn volgelingen keren zich van hem af en de kerk van Jeruzalem stuurt gezanten om de aanhangers van Paulus te bestrijden. Van Paulus zouden wij niets geweten hebben, zijn leven en leer raakten vergeten. Maar door de oorlog van de Romeinen tegen de joden, de ondergang van tempel en heilige stad, het verdwijnen van de moederkerk van Jeruzalem en Judea en de toenemende haat tegen joden veranderde de situatie grondig. De moederkerk van Judea en Jeruzalem, de geloofs-gemeenschap van de eerste volgelingen en de verwanten van Jezus, was te gronde gegaan. Ook andere centra van het jonge geloof, Antiochië, Alexandrië of Damascus waren na de oorlog verdwenen. Na de apostolische leiding van Simon Petrus, Jakobus de Gerechte, de broeder van Jezus en tenslotte van diens neef Simon II bleef de stoel enkele decennia onbezet. In de Griekse hoofdstad van de Romeinse provincie *Asia*, Ephese, had Paulus bijna vijf jaar gewerkt en was wellicht in herinnering gebleven. Daarnaast was er de kring rondom Johannes en misschien was het ook de plaats waar Lucas zijn evangelie en Handelingen schreef. Hier begon de herleving van de geloofsverkondiging van Paulus en werd tegen het eind van de eerste eeuw de eerste verzameling van zijn brieven uitgegeven: aan de Romeinen, de te Ephese geschreven brieven aan de gemeente van Corinthe en die aan het achterland van de provincie, aan de Galaten.

In deze studie wordt nagedacht en geschreven over deze gebeurtenissen, van wereldhistorisch belang voor het ontstaan van het christendom. Zeker niet weer de vanouds bekende feiten of voorstellingen van zaken andermaal opgedist.

Integendeel. Hier wordt gepoogd enkele doorbraken onder woorden te brengen:

- a. Niet vanuit theologisch of kerkelijk standpunt worden antwoorden gegeven, maar vanuit andere disciplines, filosofie en filologie. Er worden vragen gesteld en methoden aangewend om de teksten beter te kunnen lezen.
- b. Ingegaan wordt op de actuele filosofische discussie over Paulus, die hoog oplaait bij denkers als Giorgio Agamben, Jacob Taubes, Alain Badiou en Slavoj Žižek.
- c. De meest fundamentele omkering van het beeld van Paulus dat we hebben, is niet terug te voeren op zijn vermeende geboorteplaats, noch op zijn bekering op weg naar Damascus, maar op de wijze waarop ongeveer een halve eeuw na zijn dood het beeld van zijn leven en leer werd herschapen of zelfs geschapen. Als we het hebben over Paulus dan gaat dat al bijna tweeduizend jaar niet over Paulus zoals hij werkelijk was, maar over de rond het jaar honderd gevormde, misvormde gestalte.
- d. Paulus werd van Wetsgetrouwe jood, die geloofde dat Gods Gezalfde daadwerkelijk gekomen was, getransformeerd in een gelovige christen. Geprobeerd wordt in deze studie de joodse man weer terug te vinden.
- e. Aan Paulus wordt apostolisch gezag verleend, een hoogste autoriteit rechtstreeks afkomstig van goddelijke openbaring. Verdoezeld, redactioneel weggeschreven wordt dat Paulus slechts gezag genoot vanwege de zending en de instemming van de apostelen van Jeruzalem en dat hij ook afhankelijk bleef van deze instemming en toestemming van de gemeente van Jeruzalem.
- f. De Wet van Mozes, voor Paulus baken van de belofte, wordt getransponeerd tot drempel en belemmering voor het geloof. De Geest en heiligheid wijken uit de Wet en de letter en de zonde worden ervoor in de plaats geschoven.
- g. Van de man, die van de Wet, de psalmen en profeten vervuld was, wordt een christen gemaakt, afkerig van en zelfs vijandig aan het joodse geloof.

- h. Het leven van Paulus wordt goeddeels herschreven, los van Jeruzalem en zijn joodse inslag gemaakt en gericht op Athene, waar hij zich niet thuis voelde, en Rome waar hij ter dood werd gebracht.
- i. Omstreeks de eerste eeuw wende werd niet de eerste editie van de brieven van Paulus uitgegeven – nadien gevolgd door een tweede en een derde aanvulling van groten-deels niet authentieke brieven – maar werden verregaand bewerkte fragmenten van zijn brieven dienstbaar gemaakt aan een doel dat ver bezijden dat van Paulus zelf lag.
- j. Alles wat hij veroverde, zijn geloof en overtuiging, zijn gezag en invloed, ging verloren en na zijn dood werd het weinige wat van hem restte, wat brieven, buit van hen die hem in zijn naam transponeerden tot de man die hij nooit geweest was.

b. Als bij Bosch

Beelden zijn niet blijvend. In de rechtszaal geldt *ne bis in idem*, een eenmaal geveld vonnis mag niet andermaal in het geding worden gebracht. Het historisch oordeel daarentegen blijft steeds omstreden en het beeld wordt bijgesteld. Jezus Christus werd pas in de laatste vijftig jaar degene die hij wellicht was, een jonge jood. De laatste twintig jaar veranderde ook het beeld van anderen: Marcus, de eerste en eigenlijk enige evangelist, bleek een jonge joodse man, zoekend naar nieuwe mogelijkheden voor de verkondiging van blijdschap, na de vernietiging van tempel en heilige stad. Paulus, eeuwen lang slechts voorbehouden aan kerk en theologie, kreeg brandende aandacht van moderne filosofen. Ook hij werd van grondlegger van het christelijk geloof getransformeerd in een gelovige joodse man.

Zoals bij Jeroen Bosch. Recent werd bericht dat beroemde werken als *De kruisdraging* en *De zeven hoofdzonden* niet van zijn hand waren en een onbekende tekening wel van de meester zelf was. Tegenspraak kwam van deskundigen van het Prado in Madrid. Argumenten over en weer: schilderen

I.

Schilfers en scherven

a. Een begin

Over de vroegste geschiedenis van het christendom zijn bibliotheken vol geschreven, en we weten er eigenlijk nauwelijks iets van. Van de tientallen gedreven verkondigers van het heil in vele steden en streken in het oosten van het Rijk, is eigenlijk alleen iets bekend over het optreden van Simon (Petrus) en Paulus, in Jeruzalem, Antiochië, Ephese en Corinthe. In Handelingen wordt terloops iets gezegd over de apostel Apollos die in Ephese verschijnt. Hij had het geloof in Alexandrië verkondigd en wist weliswaar van de komst van het koninkrijk Gods, maar had nog geen weet van het doopsel van Jezus.¹ En wat weten wij van de komst van het christendom in de na Rome grootste stad van het Rijk?² Of hoe in Rome zelf, in Carthago of welke andere stad en streek in het Grieks sprekende deel van het Rijk het geloof kwam?

Volstrekt uitzonderlijk is dus het verslag van het boek Handelingen over Simon en Paulus, en de bundel brieven van Paulus. En in die brieven werd een fragment van een levensbeschrijving van de hand van Paulus zelf opgenomen. Het wordt wel eens een autobiografische novelle genoemd en het geeft ons een serie mededelingen van onschatbare waarde. In hoofdstuk 2 volgt de volledige tekst, aangevuld met nog een brokstukje, uit de eerste brief van Clemens van Rome. Daarna volgt een poging om door te dringen in die tekst en waarde en waarheid ervan te onderzoeken.

Teksten pogen iets aangaande de werkelijkheid onder woorden te brengen, maar doen dat zelden op een lineaire of deductieve wijze. Zeker deze autobiografische novelle is allerminst een homogene, continue en gelijkmatige tekst. Integendeel, er zijn brokken en brokstukken in aan te wijzen.

Verskillende stemmen spreken op verschillende toonhoogtes en met uiteenlopende bedoelingen.

Wat wij de eerste editie van de brieven van Paulus noemen, is een omstreeks het einde van de eerste eeuw, wellicht in Ephese, uitgegeven tekst. Daarin wordt de kwellende en destijds zeer actuele vraag gesteld naar de verhouding tussen de belofte aan de joden, het uitverkoren volk en het nieuwe geloof in Gezalfde. Wat betekenen nog Wet en tempel, het beloofde land en het heil als het allemaal zo verschrikkelijk teloor is gegaan in de wrede oorlog met het Rijk? Dat is de vraag die in een drietal teksten in het begin van de brief aan de Romeinen wordt gesteld. En een antwoord krijgt deze vraag in de vierde brief met de slothoofdstukken van de brief aan de Galaten. De Wet is de zonde, de joden zijn kinderen van de slavernij – de christenen hebben het geloof dat vrijheid en heil brengt. Om die harde boodschap meer autoriteit en reliëf te geven, werden delen van brieven van Paulus van de vroege jaren vijftig – grotendeels redactioneel bewerkt en aangevuld met andere teksten – aan de gemeente van Corinthe tussen-gevoegd. De bundel werd fictief voorafgegaan door een brief aan de hoofdstad van het Rijk, Rome en afgesloten door een brief aan het achterland van de provincie *Asia*. Na de fragmenten uit de brieven over de leer van Paulus wordt dat deel afgesloten met de teksten over het leven van Paulus. Of die tekst ook uit de correspondentie van de apostel werd geput of uit andere voor de redactie toegankelijke bronnen, is niet zo duidelijk. Wel duidelijk is de bedoeling van de redactie. Terwijl Paulus een overzicht geeft van zijn doen en laten en daarbij of daardoor probeert zijn handelen en optreden te rechtvaardigen in de ogen van zijn broeders van de moederkerk van Jeruzalem en Judea, neemt de redactie diezelfde tekst te baat om zich af te zetten tegen de joodse oorsprongen van het geloof. De gestalte die aan Paulus in deze tekst wordt gegeven is niet die van de Wetsgetrouwe jood die hij was maar van de man die zich juist fel tegen de Wet, de tempel en het joodse geloof keert. Vanaf dan ontstaat het beeld dat blijvend

en overheersend zal worden. Met welke mate van gemak en vanzelfsprekendheid uit iemand als Immanuel Kant zich in 1793. De ‘allgemeine Kirche’ begint zich te ontwikkelen tot een Godsstaat. ‘Da zeigt sich nun zuerst: dass der *jüdische* Glaube mit diesem Kirchenglauben (...) in ganz und gar keiner wesentlicher Verbindung, d.i. in keiner Verbindung der Begriffen steht (...)’ Hoewel, zegt Kant, de christelijke kerk voortkomt uit het jodendom, hebben ze niets meer met elkaar van doen. En dan, dezelfde gedachte die reeds in de slothoofdstukken van de brief aan de Galaten onder woorden wordt gebracht, het joodse geloof blijft immers bevangen en gevangen in de starre Wet en is slechts ‘ein Inbegriff bloss statuarischer Gesetze.’² Kant verbindt aan dit inzicht verschillende gevolgtrekkingen. De derde daarvan luidt, twee bladzijden verder, dat het goed te begrijpen is dat een volk dat een God vereert als de Enige, en alle andere goden als afgoden afdoet, een volk dat zichzelf als uitverkoren, het land als het beloofde en de wereldheerschappij slechts aan de Gezalfde in Naam van de Eeuwige toekent, dat dit volk ‘welches alle andere Völker anfeindet’ derhalve door alle andere volkeren met vijandigheid beschouwd zal worden. De visie van Kant werd door velen gedeeld, bij Novalis of Heine komen we woorden van gelijke strekking tegen. Hegel uitte zich in colleges nog feller, tot diepe verontwaardiging van B.G. Niebuhr. Die schrijft op 18 maart 1825 aan zijn vrouw: (ik vertaal) ‘Het christendom ontwikkelde zich verder vanaf het allereerste begin, het kwam niet voort uit het jodendom. – das Judentum aber sei seine historische Quelle nicht. – Christus zelf had niet zoveel weet van het christendom. Dat werd pas in de zevende en daarop volgende eeuwen voltooid.’³

b. Meelezen over de schouders

Wie de tekst van Paulus onder ogen neemt, ziet eerst een egale tekstspiegel. Het kost moeite en filologisch onderzoek er breuken in te ontwaren. Dat zijn eerst fijne rimpelingen of haarscheurtjes, maar ze kunnen ook redactioneel grove

2.

Brieven schrijven

a. *'Ik mag jullie toch als (mijn) kinderen aanspreken'*

De handgeschreven brieven van mijn grootvader kunnen mijn kinderen niet meer lezen. Ze leerden, uit didactische overwegingen, losse letters en typen losse letters op hun iPhone, krijgen nooit een papieren geschreven brief, maar lezen digitaal hun e-mails en e-readers. Als we na een eeuw veel brieven al niet meer kunnen lezen en begrijpen, hoe gaat het dan met brieven van meer dan tweeduizend jaar geleden? Wij lezen die brieven of horen ze voorlezen, alsof het brieven zijn. Dat is niet zo. De bundel die voorgeeft dat die uit brieven van Paulus bestaat, is nogal divers van inhoud. De eerste elf hoofdstukken van Romeinen bestaan uit drie homilieën. Teksten die voorgedragen werden in kleine kring of opgeschreven ter bestudering en om er discussie over uit te lokken. De afsluiting van de bundel (Galaten 3, 1–6, 19) bestaat uit twee felle pamfletten. Ertussen steken brieffragmenten van Paulus zelf, door de redactie bewerkt en samengevoegd tot grote composities. Die weer onderbroken worden door bijdragen van andere auteurs, zoals de hoofdstukken 5 en 6, 12 en 13 van de eerste brief aan de Corinthiërs en van het veertiende hoofdstuk de eerste helft tot en met vers 19. Daaronder steken met de theologie van Paulus strijdige teksten, zoals de vrouwvijandige interpolaties en het prachtige Hooglied van de liefde. Dan zijn er nog teksten die onmiskenbaar een mondeling karakter hebben. Daaronder de *diatribè*, een uitdagend gesprek, zoals in Romeinen 7, 7 en deels de autobiografische novelle die nog het meest lijkt op een apologie, een verdedigingsrede. Het is derhalve een veelheid aan genres en een compositie waarin verschillende toonsoorten, melodieën en instrumenten door elkaar klinken.

Laten we ons beperken tot de brieven; de brokstukken van brieven van Paulus. De antieke brief was ons maar slecht bekend. Die van Plato of Cicero die we lazen waren veelal verhandelingen. Pas de laatste honderd jaar, met name door de vondsten van papyri in de Egyptische woestijn, konden we pas echt brieven en briefjes uit de oudheid lezen. Brieven over belastingen, groeten van soldaten aan hun gezin, vragen om iets te sturen, een bericht van een verre verwant of een verzoek om visolie. Pas door Adolf Deissmann en diens *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die Neuentdeckten Texte der hellenistisch-römische Welt* (Tübingen 1908) werd lering getrokken uit de teruggevonden antieke briefjes. Wat later (Tübingen 1911), het zal geen verbazing wekken, verscheen van Deissmann een boek over Paulus. Nog steeds een boeiend boek. Veelzeggend is al de titel van een studie van Deissmann uit 1910: *Das Urchristentum und die unteren Schichten*. In de brieven van Paulus zelf staan veel praktische, tegenwoordig zouden we zeggen pastorale, aanwijzingen: hoe hebben vrouwen zich te gedragen, hoe gaan we om met een zedeloze kerel en kunnen we eigenlijk wel of niet eten van offervlees. Bijna terloops krijgen de Corinthiërs ook iets te horen over de overwinning op de dood. Een unieke tekst. Paulus werd gelezen en uitgelegd door grote theologen, zoals Origenes, Hiëronymus, Augustinus, Maarten Luther en Karl Barth – maar hij schreef aan het volk van de havenstad Corinthe. Hij schreef eenvoudig, verstaanbaar in de volkstaal, *koinè*, en maakte geen gebruik van retorische middelen of verwijzingen naar literaire teksten, anders dan de profeten die ze kenden en de psalmen die ze zongen.

Hij schreef ook aan mensen die hij kende. Hij noemt hun namen en verwijst naar zijn verblijf bij hen. De enige correspondentie die echt van hem is, zijn de brieven vanuit Ephese in het begin van de jaren vijftig naar de geloofsgemeenschap te Corinthe. Twee havensteden die voortdurend met elkaar in verbinding stonden en waar een antwoord op de brieven al binnen enkele dagen aan kon komen.